

PIOTR DŁUGOSZ

Instytut Socjologii, Uniwersytet Rzeszowski
e-mail: ptc@wp.pl

Nierówności edukacyjne w Europie Środkowo-Wschodniej na przykładzie Polski i Ukrainy

Artykuł prezentuje wyniki badań nad nierównościami edukacyjnymi wśród młodzieży w Polsce i na Ukrainie. Dane zebrano w Przemyślu i Drohobyczu oraz okolicach na przełomie 2012/2013 r. przy zastosowaniu metody sondażowej. Ankiety zostały zrealizowane za pomocą techniki ankiety audytoryjnej. Próba badawcza liczyła 717 w Polsce i 584 na Ukrainie. Wyniki analiz potwierdziły utrzymywanie się nierówności edukacyjnych w obu krajach. Status społeczno-ekonomiczny mierzony wykształceniem ojca, pozycją zawodową, warunkami materialnymi miał wpływ na wybór szkoły średniej, oceny szkolne, korzystanie z korepetycji, aspiracje edukacyjne. Maturzyści z wyższym statusem częściej uczyli się w liceach ogólnokształcących, mieli wyższe średnie oceny, częściej korzystali z korepetycji, bardziej cenili wyższe wykształcenie i mieli wyższe aspiracje edukacyjne wyrażane przez chęć ukończenia wyższych szczebli edukacyjnych (magisterium, doktorat), w dużych osadkach akademickich na prestiżowych uczelniach. Prowadzone analizy pokazały też, że w grupie uczniów z najwyższymi ocenami szkolnymi wyższy poziom aspiracji będą mieć jednostki z wyższym statusem. Badania potwierdziły utrzymywanie się nierówności edukacyjnych w obu krajach i odsłoniły identyczne mechanizmy, które są odpowiedzialne za ich podtrzymywanie.

Słowa kluczowe: *nierówności edukacyjne, status społeczno-ekonomiczny, osiągnięcia szkolne, korepetycje, aspiracje edukacyjne, Polska – Ukraina*

Można się spodziewać, że w krajach przechodzących transformację następuje demokratyzacja systemu edukacyjnego, co oznacza zmniejszenie nierówności edukacyjnych. Badania *European Social Survey* pokazują, iż otwarta i egalitarna struktura edukacyjna występuje we Francji, w Belgii, Islandii, Wielkiej Brytanii i krajach skandy-

nawskich (poza Danią), gdzie 50% i więcej młodzieży przechodzi do szkół ponad średnich (Domański 2009, s. 51). Według H. Domańskiego, biorąc pod uwagę drugi próg selekcji, czyli przejście ze szkoły średniej do wyższej, w krajach postkomunistycznych istnieją mniejsze szanse na kontynuowanie nauki na tym szczeblu. Polska ze wskaźnikiem 32% znalazła się w środku stawki. Ukraina z odsetkiem 40% miała wyższą lokatę (tamże, s. 50). Prowadzone analizy na bazie ESS pokazują obszary występowania nierówności i ich natężenie na starym kontynencie. W tym przypadku stosowana jest klasyczna analiza progów selekcji zapoczątkowana przez R. Mare'a (1981). Polega ona na pomiarze wpływu statusu społecznego na przejście na kolejne progi selekcji.

Wydaje się, iż w czasach kiedy współczynniki skolaryzacji na poziomie średnim i wyższym były niskie, ten typ analiz nierówności edukacyjnych był uprawiony. Obecnie mamy do czynienia z umasowieniem edukacji średniej i wyższej w Polsce i na Ukrainie. Według danych ESS dla kategorii wiekowej 15–35 lat odsetek przechodzących do szkoły ponadśredniej wynosił w Polsce 91%, na Ukrainie 94% (Domański 2009, s. 50). W roku 2012 współczynnik skolaryzacji netto¹ na poziomie wyższym w Polsce wyniósł 40%, a na Ukrainie 60%, co – według M. Trow – kwalifikuje Polskę do państw, gdzie wykształcenie wyższe ma charakter masowy, a Ukrainę zalicza do grupy państw, w których wykształcenie wyższe jest uniwersalne (Trow 1973).

Należy też pamiętać, że w obu krajach zostały wprowadzone reformy oświaty, które miały na celu niwelację nierówności edukacyjnych i zwiększenie szans edukacyjnych młodzieży ze środowisk mniej zamożnych i ubogich kulturowo. Jednakże wprowadzone zmiany w systemie szkolnym (utworzenie gimnazjum), czy też zmiany systemu oceniania (testy), nie do końca okazały się skuteczne w niwelowaniu nierówności edukacyjnych (Nieżgoda 2011; Оксамитна 2011).

Zgodnie z logiką powstawania nierówności edukacyjnych w miejscu jednych nierówności powstają następne. Pojawia się koncepcja *Maximally Maintained Inequality* (MMI). Problem nierówności polega na tym, że kolejne szczeble edukacji są otwarte dla klas niższych pod warunkiem, że klasy wyższe już się nasyciły edukacją na tym poziomie. Innymi słowy, z umasowienia edukacji na poziomie średnim i wyższym na początku korzystają klasy wyższe, a klasy niższe muszą odczekać w kolejce, aż uprzywilejowani zrobią im miejsce (Michael 2004, s. 12). Zjawisko to wyraźnie widać w Polsce. Edukacja średnia i wyższa umasowiła się wówczas, kiedy wyższe warstwy miały do nich nieskrępowany dostęp.

Mechanizmy utrzymywania się nierówności mimo zwiększenia dostępu do wykształcenia opisuje S. Lucas w teorii *Effectively Maintained Inequality* (EMI). Mówi ona, iż wraz z postępującą egalitaryzacją na kolejnych szczeblach edukacyjnych, klasy

---

¹ Skolaryzacja netto jest to relacja liczby osób uczących się (stan na początku roku szkolnego) na danym poziomie kształcenia (w danej grupie wieku) do liczby ludności (stan w dniu 31 XII) w grupie wieku określonej jako odpowiadająca temu poziomowi nauczania. http://www.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-5064.htm, pobrano 12.03.2014.

wyższe nadal dbają o zapewnienie sobie przewagi w edukacji nad klasami niższymi, tworząc w obrębie danego szczebla edukacyjnego lepsze jakościowo placówki, które zwiększają szanse edukacyjne. W tym przypadku dochodzi do powstawania różnic horyzontalnych. Innymi słowy, kiedy klasy niższe zdominują szkolnictwo średnie, wówczas klasy wyższe wysyłają swoje dzieci do prywatnych placówek lub najbardziej prestiżowych, które gwarantują wysoką jakość edukacji. Analogicznie wygląda dyferencjacja w szkolnictwie wyższym. Przedstawiciele klas wyższych wybierają studia na renomowanych uniwersytetach i prestiżowych kierunkach, umożliwiających uzyskanie dyplomu, który daje szansę na wysoką pozycję społeczną. Z kolei przedstawiciele klas niższych studiuje na podrzędnych uczelniach, które przyjmują wszystkich chętnych, a uzyskany tam dyplom niewiele jest wart w oczach pracodawców (Collins 1979; Bourdieu 2005).

Reasumując, w Polsce i na Ukrainie edukacja średnia oraz wyższa jest dostępna dla wszystkich zainteresowanych. Kolejne szczeble edukacyjnej hierarchii są zajmowane przez niższe warstwy społeczne, co wywołuje wśród przedstawicieli klas wyższych działania obronne zwane zamykaniem społecznym i tworzeniem elitarnych ścieżek kształcenia (Parkin 1974, s. 18). W konsekwencji powstają nowe nierówności edukacyjne, które polegają na tym, że wpływ statusu społecznego przy wyborze ścieżki edukacyjnej będzie utrzymywał się nadal. Zmieni on tylko swoją funkcję. Wcześniej status był skorelowany z przejściem na dany próg edukacyjny (podjęcie nauki w szkole średniej lub nie, podjęcie studiów lub nie), a obecnie coraz częściej łączy się go z wyborem ścieżki edukacyjnej na danym poziomie. Jedne trajektorie mogą być pospolite i znamionować uzyskanie powszechnie dostępnego wykształcenia w przeciętnym gimnazjum, liceum i wyższej uczelni z dalszych miejsc w rankingach, a inne trajektorie mogą być elitarne i prowadzą do prestiżowego dyplomu w prywatnych, elitarnych bądź państwowych, ale za to renomowanych uczelniach.

Problematyka badań i metoda

Prowadzone badania na pograniczu polsko-ukraińskim będą pomocne w oszacowaniu nierówności edukacyjnych w obu krajach. Nierówności edukacyjne są wielowymiarowe i zostanie podjęta próba ich uchwycenia. W niniejszej pracy nierówności edukacyjne będą rozumiane jako:

- związek statusu społeczno-ekonomicznego z typem placówki edukacyjnej na poziomie średnim (wyższa/niższa jakość edukacji);
- związek statusu społeczno-ekonomicznego ze szkolnymi osiągnięciami i korzystaniem z korepetycji;
- związek statusu społeczno-ekonomicznego z poziomem aspiracji edukacyjnych.

Na podstawie dotychczasowej wiedzy można postawić następujące hipotezy:

1. Należy założyć, iż młodzież z wyższym statusem będzie uczęszczała do lepszych szkół średnich. W tym przypadku młodzież z wyższym statusem będzie nadreprezentowana w licach ogólnokształcących, a niedoreprezentowana w średnich szkołach zawodowych.
2. Można też przypuszczać, iż młodzież z wyższym statusem będzie miała wyższe osiągnięcia szkolne i częściej będzie korzystała z korepetycji, które umożliwią jej zwiększanie własnej przewagi edukacyjnej.
3. Należy przypuszczać, iż wyższy status społeczny będzie sprzyjał wyższym aspiracjom edukacyjnym, co będzie wyrażać się częstszym wskazywaniem wyższej edukacji jako celu życiowego oraz częstszym dążeniem wśród młodzieży z wyższych warstw do ukończenia studiów magisterskich bądź doktorskich.
4. Wyższy status będzie towarzyszył ambitniejszym wyborom edukacyjnym, które będą wyrażać się chęcią studiowania w renomowanych uczelniach w dużych ośrodkach akademickich.

Dane do analiz zostały zebrane w badaniach sondażowych w Polsce i na Ukrainie. Uzyskano je poprzez ankiety audytoryjne przeprowadzone we wszystkich szkołach ponadgimnazjalnych w Drohobyczu, Przemyślu i okolicach na przełomie roku 2012/2013. Zgromadzono łącznie 1301 ankiet, w szkołach przemyskich – 717, w drohobyckich – 584.

Wyniki badań

Przed przystąpieniem do weryfikacji hipotez należy skonstruować narzędzie do pomiaru statusu społeczno-ekonomicznego respondentów. Indeks statusu zostanie skonstruowany na podstawie wykształcenia ojca, pozycji zawodowej ojca i oceny sytuacji materialnej. Wymienione zmienne znalazły się w metryczce kwestionariusza.

Na ich podstawie powstał indeks statusu społeczno-ekonomicznego składający się z trzech kategorii. Do grupy z wysokim statusem zostali zakwalifikowani maturzyści, których ojcowie mieli wyższe wykształcenie, dobrą i bardzo dobrą sytuację materialną oraz pełnili funkcje dyrektorów, kierowników, menedżerów i profesjonalistów (inteligencji). Do kategorii średniego statusu zaliczono maturzystów, których ojcowie legitymowali się średnim wykształceniem, wykonywali prace w usługach lub byli przedsiębiorcami i oceniali swoje warunki materialne jako średnie lub bardzo dobre. W ostatniej, najniższej kategorii znaleźli się maturzyści z rodzin z zawodowym i podstawowym wykształceniem, byli synami chłopów, robotników i bezrobotnych, którzy ocenili swoje warunki materialne jako złe i bardzo złe.

Tabela 1. Indeks statusu społeczno-ekonomicznego SSE (w %)

Status społeczno-ekonomiczny	Polska	Ukraina
Niski	25	20
Średni	61	66
Wysoki	14	14
Razem	100	100

Źródło: Badania własne.

Z rozkładów procentowych indeksu SSE wynika, iż najwięcej młodzieży w obu krajach wywodzi się z rodzin o średnim statusie. W Polsce 1/4, na Ukrainie 1/5 przynależy do niskiego statusu. W obu krajach dokładnie po 14% pochodzi z rodzin z wysokim statusem. Wyniki analiz przygotowanego indeksu pokazują, iż w obu krajach mamy do czynienia ze społeczeństwem klasy średniej. Częściej też wśród ankietowanej młodzieży pojawia się niższy status niż wyższy. Trend ten występuje w obu krajach.

Trafność indeksu można zweryfikować, korelując go ze zmiennymi tworzącymi status i z pozostałymi zmiennymi. W obu krajach najwyższe korelacje uzyskały zmienne wchodzące w skład indeksu. Analiza pokazała też, że miejsce zamieszkania, liczba książek w domowej bibliotece, indeks bogactwa są również skorelowane z indeksem SSE. Przy czym w Polsce ze statusem mocniej były powiązane zmienne „wykształcenie” i „pozycja zawodowa”. A na Ukrainie nieco wyższa była korelacja z indeksem bogactwa i miejscem zamieszkania. W Polsce widać większą zbieżność czynników statusu.

Na Ukrainie jest podobnie, aczkolwiek czynnik materialny ma większe znaczenie niż w Polsce. Tam też większy związek ma miejsce zamieszkania. Ta różnica może wynikać z faktu, że w Polsce klasy średnie przenoszą się na wieś, a na Ukrainie takie zjawisko występuje rzadko. Generalnie można skonstatować, iż przygotowany indeks jest trafny, co potwierdzają wysokie korelacje ze zmiennymi cząstkowymi, i może być użyty do weryfikacji hipotez.

Tabela 2. Korelacje dla indeksu statusu społeczno-ekonomicznego SSE

Status społeczno-ekonomiczny	Polska	Ukraina
Pozycja zawodowa ojca	0,669	0,596
Wykształcenie ojca	0,714	0,674
Ocena sytuacji materialnej	0,546	0,563
Indeks bogactwa	0,387	0,435
Liczba książek w domowej bibliotece	0,352	0,272
Miejsce zamieszkania	0,218	0,346

Źródło: Badania własne.

Dane zaprezentowane w tabeli 2 pokazują, że zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie, status społeczno-ekonomiczny ma wpływ na wybór typu szkoły, co oznacza, że w szkołach lepszych tj. liceach ogólnokształcących, w których jest wysoki procent zdanych matur i które przygotowują do studiów wyższych, w przeważającej mierze uczą się dzieci z wysokim i średnim statusem².

Tabela 3. Typ szkoły a status społeczno-ekonomiczny SSE (w %)

Status społeczno-ekonomiczny	Polska			Ukraina			
	Typ szkoły			Typ szkoły			
	Liceum	Technikum	Razem	Liceum	Liceum zawodowe	Technikum	Razem
Niski	33	67	100	46	31	23	100
Średni	59	41	100	69	16	15	100
Wysoki	82	18	100	94	3	3	100

$R = 0,291$

$R = 0,285$

Źródło: Badania własne.

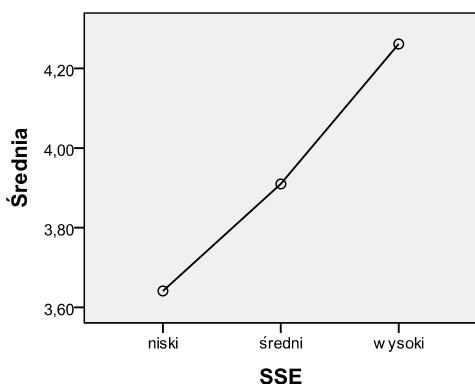
Odwrotną sytuację mamy w przypadku średnich szkół zawodowych. Jak pokazują dane w tabeli 3, w Polsce prawie 3/4 uczniów tych szkół pochodzi z rodzin z niskim statusem. Na Ukrainie te proporcje są nieco inne i w średnich szkołach zawodowych dominuje młodzież z niskim i średnim statusem.

Zaobserwowane różnice w statusie uczniów uczęszczających do różnych typów szkół są podobne w obu krajach, na co wskazują współczynniki korelacji c Pearsona. Potwierdza się hipoteza, że młodzież z wyższym statusem jest lokowana w lepszych szkołach, które dają największe szanse na zdobycie wyższej jakości wykształcenia (lepiej zdana matura), co później przekłada się na uzyskanie indeksu bardziej prestiżowej uczelni.

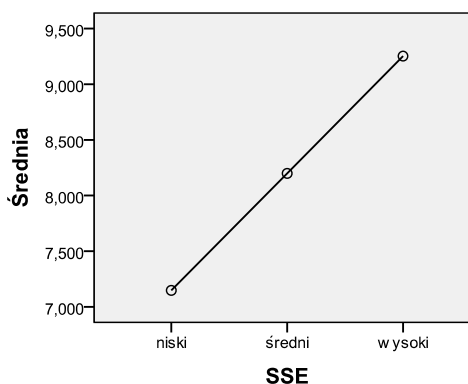
Również związek między statusem a osiągnięciami szkolnymi jest konstytutywny dla zaobserwowanych nierówności edukacyjnych. W obu krajach osiągnięcia szkolne mierzono średnimi ocenami. W Polsce skala ocen wynosi od 1 do 6, na Ukrainie od 2 do 12. Mimo różnic udało się przeprowadzić stosowne analizy i oszacować wpływ statusu na szkolne oceny.

Z danych zobrazowanych na wykresie 1 i 2 wynika, że wraz ze wzrostem statusu rosną średnie oceny uzyskiwane przez ucznia. Trend w obu krajach jest identyczny. W Polsce na, co wskazuje wartość analizy wariancji $F = 20,801$ ($p = 0,000$), te różnice

² Według komunikatu Centralnej Komisji Egzaminacyjnej w maju 2014 r. odsetek sukcesu dla liceów ogólnokształcących wynosił 80%, dla liceów profilowanych 42%, a dla techników 54%. Wstępne informacje o wynikach egzaminu maturalnego w maju 2014 r. <http://www.cke.edu.pl/index.php/aktualnosci-left/334-wyniki-egzaminu-maturalnego-w-2014-roku>.

Wykres 1. Średnie oceny a SSE (Polska).
Źródło: Badania własne

Wykres 2. Średnie oceny a SSE (Ukraina).
Źródło: Badania własne

były nieco większe niż na Ukrainie $F = 16,848$ ($p = 0,000$). Wyjaśnienie różnic w osiągnięciach edukacyjnych znajdujemy u R. Boudona, który pisze o pierwotnym efekcie stratyfikacyjnym. Polega on na tym, że zróżnicowania społeczne są odzwierciedlone w szkolnych osiągnięciach (Boudon 2008). B. Bernstein wyjaśnia różnice w ocenach różnymi rodzajami kodów, którymi posługują się członkowie klasy wyższej i niższej (Bernstein 1990). Klasy niższe posługują się kodem ograniczonym, używają krótkich zdań i równoważników zdań, stosują wypowiedzi dotyczące konkretnych faktów. Z kolei klasy wyższe posługują się kodem rozwiniętym. Ich język cechuje się złożoną konstrukcją syntaktyczną i operuje pojęciami abstrakcyjnymi. Klasy wyższe używają języka, który jest wymagany w szkole. Żyją w środowisku społeczno-kulturowym właściwym także nauczycielom. Klasy niższe muszą się adaptować do kultury szkoły, ponieważ język używany w domu znacznie odbiega od języka programu szkolnego, co ma negatywny wpływ na uzyskiwane oceny. Ponadto dochodzi jeszcze kwestia habitusu i kapitału kulturowego wyniesionego z domu rodzinnego. Habitus klas wyższych sprzyja osiągnięciom szkolnym. Dzieci są motywowane do nauki, zapewnia się im warunki do rozwoju, są nastawione na konkurencję, na uzyskiwanie najwyższych osiągnięć. Zgoła odmienne wartości i postawy pojawiają się w klasach niższych. Rodzice ze środowisk ubogich kulturowo nie rozumieją obecnych wyzwań, nie mogą zaszczerpić w dzieciach motywacji poznawczej, dzieci często są wykorzystywane jako pomoc w gospodarstwie domowym lub całe dni spędzają na podwórku. Szkoła jest dla nich instytucją obcą i opresyjną. Kapitał kulturowy jest dziedziczony i klasy wyższe są jego beneficjentami. Młodzież z klas niższych wszystkiego musi się uczyć, i środowisko szkolne jest dla niej obce. Brakuje jej też wsparcia rodziców w procesie szkolnej edukacji. W konsekwencji jej habitus odzwierciedla się w gorszych wynikach szkolnych.

W prowadzonych badaniach podjęta została problematyka korepetycji, które – jak wiadomo – mogą sprzyjać uzyskiwaniu lepszych osiągnięć szkolnych. W Polsce z korepetycji korzystało 62% badanych, na Ukrainie 68%. Korepetycje mogą być traktowane jako dodatkowa forma nierówności edukacyjnych, gdyż są one kosztowne i nie wszystkich chętnych stać na korzystanie z nich³. Przy niewydolności systemu edukacyjnego i wprowadzeniu egzaminów testowych w obu krajach, „korki” cieszą się popularnością wśród młodzieży (czy raczej rodziców, którzy je finansują).

Tabela 4. Korepetycje a status społeczno-ekonomiczny SSE (w%)

Status społeczno-ekonomiczny	Polska			Ukraina		
	Korepetycje			Korepetycje		
	Tak	Nie	Razem	Tak	Nie	Razem
Niski	42	58	100	44	56	100
Średni	65	35	100	74	26	100
Wysoki	84	16	100	96	4	100

$R = 0,262$

$R = 0,322$

Źródło: Badania własne.

Z danych zaprezentowanych w tabeli 4 wynika, że klasy wyższe dbają o wykształcenie dzieci, wysyłając je dodatkowo na korepetycje. Wraz ze wzrostem statusu rośnie odsetek uczniów biorących korepetycje w obu krajach. Na Ukrainie, co też pokazują współczynniki korelacji, nierówności w dostępie do prywatnych lekcji są większe.

Trzeba też pamiętać, iż system ukraiński w szkolnictwie wyższym jest hybrydowy. O ile w Polsce lepiej zdana matura zwiększa szanse edukacyjne młodzieży, umożliwia uzyskanie indeksu prestiżowego uniwersytetu i daje dostęp do atrakcyjnych kierunków kształcenia, o tyle na Ukrainie lepiej zdana matura zwiększa szanse na uzyskanie bezpłatnego miejsca na studiach⁴. Zatem w jednym i drugim przypadku warto inwestować w wykształcenie, ponieważ korepetycje przekładają się na wyższe oceny maturalne, co w konsekwencji pozwala uzyskać „lepszy” dyplom wyższej uczelni oraz – w przypadku Ukrainy – pozwala zaoszczędzić na kosztach studiowania. Korepetycje, jak pisze J. Goldthrop (2012, s. 332), są też odpowiedzią klas wyższych na zagrożenie statusu płynące z umasowienia wyższej edukacji. W warunkach reform edukacyjnych i postępującej egalitaryzacji nasila się rywalizacja o bardziej pożądane

³ Cena zależy od renomy korepetytora i przedmiotu. Średnio za lekcję matematyki płaci się 30–50 zł za godzinę. Na Ukrainie za język angielski płacą 60–70 hrywien, matematyka 45–55 hrywien, historia 30–35 hrywien, język ukraiński 30–40 hrywien.

⁴ Na Ukrainie w państwowych uczelniach część miejsc jest bezpłatna, a część płatna. W 2004 r. wprowadzono system testowy na maturach, aby wyeliminować korupcję. W 2008 r. egzaminy ЗНО stały się obowiązkowe.

pozycje klasowe. Jednostki o bardziej korzystnym pochodzeniu społecznym uruchamiają posiadane zasoby w celu poprawienia swoich szans na zachowanie pozycji klasowej, czy choćby uniknięcie zagrożenia degradacją. Jedną z takich strategii uruchamianych przez wyższe klasy są korepetycje, które pozwalają klasom wyższym zachować przewagę edukacyjną.

Zjawisko to uwidacznia się w analizie, w której wprowadzono kolejną zmienną – „osiągnięcia szkolne”. Wśród polskich maturzystów z niskim statusem, mających wysokie oceny, korepetycje pobierało 33%, ze średnim – 71% i z wyższym – 71%. Jeszcze wyraźniej występuje zjawisko budowania przewagi konkurencyjnej wśród ukraińskich maturzystów. Wśród uczniów z bardzo dobrymi ocenami z korepetycji korzystało 75% z niskim statusem, 92% ze średnim i 100% z wysokim statusem społecznym. Analizy z wprowadzoną zmienną „oceny szkolne” potwierdzają, że rodzice inwestują w edukację dzieci mających średnie lub wysokie osiągnięcia szkolne po to, aby je poprawić. Oczywiście inwestycje te zdecydowanie częściej czynią rodzice z klas wyższych. Wśród młodzieży z klas niższych takie działania są podejmowane rzadziej. Potwierdza to tezę R. Collinsa (1979), że system edukacyjny jest areną, gdzie ścierają się dążenia klas społecznych do umacniania swoich pozycji.

W systemie merytokratycznym edukacja jest jednym z głównych wyznaczników statusu społecznego. Dlatego walka o dostęp do osiągnięć szkolnych wciąż się zaostrza. Z jednej strony może to być przejaw „ucieczki do przodu”. Z drugiej zaś strategia ta pozwala zwiększać szanse na uzyskanie dyplomu prestiżowej uczelni i uzyskanie przewagi statusowej. Należy też pamiętać, że klasy wyższe traktują edukację jako inwestycje długoterminowe i są w stanie je sfinansować.

Nierówności edukacyjne są głęboko zakorzenione w kulturze. Na ten fakt zwracali uwagę P. Bourdieu i D. Passeron (1990), upatrując nierówności edukacyjnych w warunkach środowiskowych. Na sposób wychowania i jego wpływ na sukcesy edukacyjne i zawodowe wskazywali też H. Gerth i C.W. Mills (1953). Rodziny należące do klas wyższych przywiązują dużą wagę do edukacji, stymulują potrzeby poznawcze dzieci, rozbudzają motywację do nauki i lokują ją na szczycie hierarchii wartości. Zgoła odmienne postawy mogą wystąpić w klasach niższych. Tutaj dba się o to, aby dziecko było posłuszne i szybko podjęło pracę, dzięki czemu pomoże odciążyć domowy budżet.

Dane zawarte w tabeli 5 potwierdzają tę tezę. W przypadku polskiej młodzieży widać, iż pozytywne nastawienie do wyższej edukacji charakteryzuje młodzież z wyższym i ze średnim statusem. Z kolei niechętny i obojętny stosunek do edukacji częściej wykazują ankietowani z niskim i ze średnim statusem. W przypadku młodzieży ukraińskiej te różnice są mniej ostre⁵, co nie zmienia zaobserwowanego trendu – war-

---

⁵ W przypadku wykształcenia jako celu życiowego w obu grup młodzieży wystąpiły różnice. Za ważny wyższe wykształcenie uznało 73% polskiej młodzieży i 94% ukraińskiej. Młodzież ukraińska w większym stopniu ceni wyższe wykształcenie niż młodzież polska.

tość wyższego wykształcenia rośnie wraz ze wzrostem statusu społeczno-ekonomicznego badanych. Aczkolwiek – trzeba podkreślić – nierówności edukacyjne w Polsce są wyższe (świadczy o tym współczynnik korelacji c Pearsona).

Tabela 5. Wykształcenie wyższe jako cel życiowy a status społeczno-ekonomiczny (w %)

Status społeczno-ekonomiczny	Polska				Ukraina			
	Wykształcenie – cel				Wykształcenie – cel			
	Tak	Nie	Nie wiem	Razem	Tak	Nie	Nie wiem	Razem
Niski	60	16	24	100	87	4	9	100
Średni	75	8	17	100	95	2	3	100
Wysoki	91	2	7	100	97	2	1	100

$R = 0,212$

$R = 0,145$

Źródło: Badania własne.

Aspiracje edukacyjne są zakotwiczone w systemie wartości. Wysoka ranga wyższej edukacji w systemie aksjonormatywnym jednostki pozwala przewidywać, iż będzie ona dążyć do uzyskania najwyższych szczebli na drabinie edukacyjnej.

Dane z tabeli 6 dla polskich maturzystów potwierdzają hipotezę, iż status rodziny ma wpływ na poziom aspiracji edukacyjnych dzieci. Do szkoły pomaturalnej zamierzają się wybrać głównie respondenci z niskim statusem. Studia licencjackie w dużej mierze wybierają ankietowani z niskim i ze średnim statusem. Na studiach magisterskich częściej zamierzają zakończyć edukację respondenci ze średnim i z wysokim statusem. Analogicznie jest z wyborem studiów doktoranckich, które najczęściej preferuje młodzież z wysokim statusem.

Tabela 6. Poziom aspiracji edukacyjnych a status społeczno-ekonomiczny SSE Polska (w %)

Status społeczno-ekonomiczny	Pomaturalne	Licencjat	Magisterskie	Doktorat	Razem
Niski	23	23	48	6	100
Średni	9	24	57	10	100
Wysoki	1	16	66	17	100

$R = 0,244$

Źródło: Badania własne.

W przypadku maturzystów ukraińskich, co widać w tabeli 7, wpływ statusu na poziom aspiracji edukacyjnych jest jeszcze wyraźniej widoczny. Do wykształcenia po-

maturalnego dąży głównie młodzież z niskim statusem. Na studia licencjackie również w przeważającej mierze wybierają się respondenci z niskim statusem. Na poziomie magisterskim głównie zamierzają skończyć studia ankietowani z wysokim i ze średnim statusem. Analogicznie jest z wyborem studiów doktoranckich. Tym poziomem wykształcenia zainteresowani są głównie maturzyści ze średnim i z wysokim statusem.

Tabela 7. Poziom aspiracji edukacyjnych
a status społeczno-ekonomiczny SSE Ukraina (w %)

Status społeczno-ekonomiczny	Pomaturalne	Licencjat	Magisterskie	Doktorat	Razem
Niski	20	49	23	8	100
Średni	8	35	40	17	100
Wysoki	2	24	53	21	100

$R = 0,266$

Źródło: Badania własne.

Prowadzone analizy potwierdziły hipotezę mówiącą, że status społeczny ma wpływ na poziom aspiracji edukacyjnych. Sytuacja jest podobna w obu krajach, przy czym na Ukrainie – jak pokazuje współczynnik korelacji – te zależności są nieco silniejsze. Młodzież z niższym statusem częściej wybiera wykształcenie pomaturalne i licencjackie, a młodzież z wyższym statusem dąży do ukończenia studiów magisterskich i doktoranckich.

Jeśli uwzględnimy poziom ocen szkolnych, to uzyskamy potwierdzenie teorii R. Boudona (2008), mówiącej o wtórnym efekcie stratyfikacyjnym. W Polsce wśród uczniów z najlepszymi ocenami szkolnymi studia doktoranckie, tj. najwyższy szczebel edukacji zamierzało podjąć 0% z niskim statusem, 15% ze średnim i 25% z wysokim. Na Ukrainie wśród najlepszych uczniów na studia doktoranckie zamierzało pójść 16% z niskim statusem, 33% ze średnim i 38% z wysokim.

Biorąc pod uwagę jednakowe osiągnięcia edukacyjne, młodzież z wyższym statusem będzie miała większe aspiracje aniżeli młodzież z niższym statusem. Wprowadzenie zmiennej kontrolnej „osiągnięcia szkolne” pokazuje, że status społeczny kształtuje aspiracje edukacyjne w większym stopniu niż szkolne osiągnięcia. W związku z tym status należy uznać za główny czynnik różnicowania szans szkolnych w obu krajach.

Ostatnia tabela prezentuje dane dotyczące wpływu statusu na wybór miejsca studiów. Zakłada się, że młodzież z wyższym statusem będzie częściej wybierać uczelnie w dużych ośrodkach akademickich, które cieszą się prestiżem i zwiększają szanse życiowe.

W przypadku polskich maturzystów wybór mało prestiżowej uczelni lokalnej dotyczył głównie młodzieży z niskim statusem. Na uczelnię regionalną, tj. mieszczącą się w stolicy regionu Rzeszowie, wybierali się również uczniowie z niskim i ze średnim statusem społeczno-ekonomicznym. Inaczej przedstawia się popyt na studia w dużym ośrodku akademickim. Tam najczęściej chcą studiować respondenci z wysokim statusem. Rzadziej ze średnim i z niskim. Zebrane dane pokazują, iż wpływ statusu na wybór miejsca studiów i prestiżu uczelni jest nadal widoczny.

Tabela 8. Wybór miejsca studiowania a status społeczno-ekonomiczny SSE (w %)

Status społeczno-ekonomiczny	Polska				Ukraina			
	Lokalizacja uczelni				Lokalizacja uczelni			
	Lokalna	Regionalna	Globalna	Razem	Lokalna	Regionalna	Globalna	Razem
Niski	31	22	47	100	38	41	21	100
Średni	15	28	57	100	32	44	24	100
Wysoki	5	12	83	100	5	58	37	100

$R = 0,268$

$R = 0,224$

Źródło: Badania własne.

Podobne zjawisko zaobserwowano wśród ukraińskiej młodzieży. Niskie aspiracje, oznaczające studia w Drohobyczu, charakteryzowały młodzież z niskim i ze średnim statusem. Studia na uczelniach regionalnych, czyli we Lwowie, częściej wybierali ankietowani z wysokim i ze średnim statusem. Należy pamiętać, iż lwowskie uczelnie mają wysoką renomę i są dla młodzieży ukraińskiej tym, czym dla młodzieży polskiej jest Kraków. W uczelniach globalnych najczęściej naukę zamierzali rozpocząć na studiach uczniowie z wyższym statusem.

Zebrane dane potwierdzają założone hipotezy i pokazują, że mimo umasowienia edukacji wyższej nadal status społeczny ma wpływ na aspiracje edukacyjne, a tym samym na szanse życiowe. Mechanizmy nierówności w Polsce i na Ukrainie są identyczne. Wyższy status skłania młodzież do wyboru lepszych uczelni, a niższy sprawia, że jej plany edukacyjne są mniej ambitne i głównie ogniskują się w lokalnych uczelniach.

Na zakończenie warto zatrzymać się nad zjawiskiem wtórnego efektu stratyfikacyjnego R. Boudona, które – jak pokazują badania – jest wciąż obecne. Wszystkie dotychczasowe analizy wykazały, że wpływ statusu społeczno-ekonomicznego na aspiracje i plany edukacyjne młodzieży jest niekwestionowany. Jeżeli tak, to zależność ta powinna być także widoczna w przypadku zróżnicowania horyzontalnego. Pytanie o preferowaną szkołę wyższą umożliwiło identyfikację konkretnej uczelni, do której respondent się wybierał. Dzięki temu, korzystając z rankingu *Perspektyw* z roku 2014, stworzono kategorie uczelni wybieranych przez maturzystów. Do katego-

rii A zaliczono uczelnie z pierwszej dziesiątki rankingu, do kategorii B pozostałe uczelnie akademickie, a do kategorii C wszystkie państwowe wyższe szkoły zawodowe i uczelnie prywatne.

Tabela 9. Kategoria uczelni wyższej a ranga szkoły wyższej (w %)

Status społeczno- -ekonomiczny	Polska				Ukraina			
	Ranga uczelni				Ranga uczelni			
	A	B	C	Razem	A	B	C	Razem
Niski	24	42	34	100	17	54	29	100
Średni	35	45	20	100	28	44	28	100
Wysoki	56	35	9	100	58	28	14	100

$R = 0,233$

$R = 0,256$

Źródło: Badania własne.

Dane w tabeli 9 wskazują, iż aspiracje do najlepszych uczelni (UJ, UW) mają głównie maturzyści z wysokim statusem. Do uczelni klasy B wybierają się respondenci ze średnim i z niskim statusem. Do najmniej prestiżowych uczelni, lokujących się w klasie C, kierują swoje kroki respondenci z niskim i ze średnim statusem.

Przeprowadzone analizy potwierdzają założenia, iż status społeczny młodzieży różnicuje również wybór uczelni dokonywany z uwagi na jej renomę. Ponadto, jeśli uwzględnimy trzecią zmienną, tj. osiągnięcia szkolne, to widzimy, iż przy tych samych ocenach wybory uczniów z wyższym statusem są bardziej ambitne. Wśród maturzystów, którzy uzyskali wysokie oceny, do najlepszych uczelni kategorii A wybiera się 33% z niskim statusem, 44% ze średnim i 69% z wysokim. Zamiar studiowania w uczelni B wyraziło 52% z niskim statusem, 46% ze średnim i 30% z wysokim. W najsłabszych uczelniach kategorii C studiować zamierzało 15% z niskim statusem, 10% ze średnim. Podobnie rozkładają się deklaracje uczniów ze średnimi ocenami.

Identyczną klasyfikację przygotowano dla danych ukraińskich. Wyróżniono uniwersytety we Lwowie, w Kijowie, akademie medyczne i Akademię Mohylańską. Te uczelnie trafiły do kategorii A. Do kategorii B zakwalifikowano pozostałe uczelnie w dużych miastach. Do kategorii C zakwalifikowano lokalne szkoły wyższe i prywatne uczelnie.

Jak pokazuje tabela 9, do prestiżowych uczelni głównie wybierają się maturzyści z wysokim statusem. Do uczelni z kategorii B wybierają się respondenci z niskim i ze średnim statusem. Analogicznie jest w przypadku najsłabszych uczelni. Do studiowania w nich częściej wybierają się uczniowie z niskim i ze średnim statusem. Wpływ statusu społecznego na poziom aspiracji mierzony rangą uczelni został potwierdzony na Ukrainie. Analogicznie jak w przypadku polskich maturzystów sprawdzono, jak będzie wyglądał wpływ statusu na aspiracje przy wprowadzaniu zmiennej „szkolne osiągnię-

cia”. Wśród respondentów z najwyższymi osiągnięciami szkolnymi na studia w prestiżowych uniwersytetach wybiera się 30% z niskim statusem, 35% ze średnim i 65% z wysokim. Na studia do uczelni kategorii B zamierzało się wybrać 45% z niskim statusem, 37% ze średnim i 27% z wysokim. W najmniej prestiżowych uczelniach zamierzało studiować 25% z niskim statusem, 28% ze średnim i 8% z wysokim. Analogicznie było wśród uczniów ze średnimi ocenami. Im wyższy status społeczno-ekonomiczny rodziny, tym częściej maturzyści wybierali uniwersytety renomowane.

Nawet przy tym samym poziomie ocen szkolnych wpływ statusu na szanse szkolne jest widoczny. Uczniowie z wysokimi osiągnięciami, o niskim statusie mają niższe aspiracje edukacyjne, co zmniejsza ich szanse życiowe. Zjawisko to, jak pokazują wyniki analiz, ma charakter uniwersalny i występuje po obu stronach granicy. Wykonane analizy potwierdzają trafność teorii R. Boudona, który wykazywał, iż status społeczny jest sprężyną aspiracji.

Zakończenie

Prowadzone analizy potwierdziły to, o czym przed laty pisał R. Boudon (2008, s. 48). Twierdził on że rozwój edukacji zasadniczo nie pociąga za sobą redukcji tej zasadniczej i szczególnej formy nierówności, jaką są szanse awansu społecznego. Nie dzieje się tak nawet wówczas, gdy mamy do czynienia ze spadkiem nierówności szans w zdobyciu wykształcenia.

Mimo umasowienia edukacji średniej i wyższej w obu krajach nadal utrzymuje się znaczący wpływ statusu społecznego rodziny na szanse edukacyjne młodzieży. R. Boudon wyjaśniał ten paradoks efektem odwrócenia. W odpowiedzi na rosnące współczynniki skolaryzacji na poziomie średnim i wyższym dochodzi do powstania zróżnicowań horyzontalnych. Powstają lepsze i gorsze placówki edukacyjne na każdym szczeblu kształcenia: przedszkole, szkoła podstawowa, gimnazjum, licea i uczelnie wyższe. Klasy wyższe w obliczu umasowienia edukacji wyższej dążą do monopolizacji elitarniej edukacji (Parkin 1974). Inwestują w wykształcenie dzieci, chcąc zachować dominację (Bourdieu 2005). Zebrane dane potwierdzają tezę o reprodukcji kulturowej w Polsce i na Ukrainie.

O tym, że w Polsce nic się nie zmieniło od okresu powojennego i nierówności utrzymują się nadal, pisał Z. Sawiński (2008, s. 16). Zauważył on, że *w miejsce dotychczasowych mechanizmów selekcjonowania uczniów przez system szkolny wchodzi nowe, oparte na wymogu ponoszenia przez uczniów i ich rodziców opłat za kształcenie, czy też na konieczności kosztownego i długotrwałego przygotowania się do zunifikowanych egzaminów*. Prowadzone analizy potwierdzają te spostrzeżenia. Korepetycje stają się wśród badanych bardzo popularne i – jak pokazują wyniki badań – korzystają

z nich głównie maturzyści z wysokim statusem. Wszystkie dotychczasowe ustalenia potwierdzają wpływ statusu społeczno-ekonomicznego rodziny pochodzenia na szkolne nierówności. Pod tym względem Polska i Ukraina nie różni się od innych państw europejskich, w których – jak twierdzi H. Domański (2009, s. 57) – wpływ pochodzenia społecznego na kontynuację nauki w szkołach ponadpodstawowych i ponadśrednich przyjmuje postać hierarchii, gdzie z wyższym wykształceniem ojca związane są odpowiednio wyższe szanse na pokonanie tych progów. Ponadto wyniki badań H. Domańskiego pokazały, iż hierarchia nie zmieniła się w czasie i miała zbliżony kształt dla wszystkich grup wiekowych. Kształtowała się ona również podobnie między poszczególnymi krajami, nie było tu większych różnic (tamże, s. 58).

Prowadzone analizy w Polsce i na Ukrainie pokazują mechanizmy powstawania nierówności edukacyjnych. Oddziaływanie statusu społeczno-ekonomicznego jest widoczne na każdym niemalże kroku szkolnej rzeczywistości. Ma wpływ na wybór szkoły średniej, osiągnięcia szkolne, korzystanie z korepetycji, poziom aspiracji. Uczniowie z wyższym statusem chodzą do lepszych szkół średnich, mają większe osiągnięcia szkolne, częściej korzystają z korepetycji, cenią wyższe wykształcenie, preferują duże ośrodki akademickie i wybierają najlepsze uczelnie wyższe. Ponadto, jak pokazują wyniki analiz, z grupy maturzystów z najwyższymi ocenami szkolnymi bardziej ambitne wybory, polegające na zamiarze uzyskania najwyższych szczebli wykształcenia w prestiżowych uczelniach, częściej preferują uczniowie z wyższym statusem społecznym. Na koniec można zapytać, dlaczego uczniowie z wysokimi ocenami, mający niższy status, mają niższe aspiracje i w konsekwencji wybierają gorsze kariery szkolno-zawodowe. Czy o tym decydują niższe zasoby (materiałne, kulturowe), czy też nie wierzą, że sobie poradzą na bardziej wymagających uczelniach, a może uważają, że w stosunku do swoich rodziców dokonali „skoku” w hierarchii wykształcenia i statusu, i te mniej ambitne ścieżki edukacyjne są dla nich wystarczająco satysfakcjonujące i oznaczają awans. Na te pytania należy szukać odpowiedzi w kolejnych badaniach.

Bibliografia

- BERNSTEIN B., 1990, *Odtwarzanie kultury*, przeł. Z. Bokszański, A. Piotrowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- BOUDON R., 2008, *Efekt odwrócenia*, przeł. A. Karpowicz, Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- BOURDIEU P., 2005, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzona*, przeł. P. Biłos, Scholar, Warszawa.
- BOURDIEU P., PASSERON J.C., 1990, *Reprodukcja: elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, PWN, Warszawa.
- COLINS R., 1979, *The Credential society: an historical sociology of education and stratification*, Academic Press, New York.
- DOMAŃSKI H., 2009, *Społeczeństwo europejskie*, Scholar, Warszawa.
- GERTH H., MILLS C.W., 1953, *Character and Social Structure: the Psychology of Social Institutions*, Brace & World, Inc., New York.

- GOLDTHORPE J., 2012, *O socjologii*, IFiS PAN, Warszawa.
- LUCAS S., 2001, *Effectively maintained inequality: Education transitions, track mobility, and social background effect*, *American Journal of Sociology*, 6(106).
- MARE R., 1981, *Change and stability in education stratification*, *American Sociological Review*, 1 (56).
- MICHAEL H., 2004, *Maximally Maintained Inequality Revisited: Irish Educational Mobility in Comera-tive Perspective*, Working Paper, Survey Reserch Centre, Berkley.
- NIEZGODA M. (red.), 2011, *Spoleczne skutki zmiany oświatowej w Polsce*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- PARKIN F., 1974, *Strategies of social closure in class formation*, [in:] F. Parkin (ed.), *The social analysis of class structure*, Routledge & Kegan Paul, London.
- SAWIŃSKI Z., 2008, *Zmiany systemowe a nierówności w dostępie do wykształcenia*, [w:] H. Domański (red.), *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*, IFiS PAN, Warszawa.
- TROW M., 1973, *Reflections on the Transition from Elite to Mass to Universal Access: Forms and Phases of Higher Education in Modern Societies since WWII*, UC Berkeley, Institute of Governmental Studies, <http://escholarship.org/uc/item/96p3s213>, pobrano 23.03.2014.
- Wstępne informacje o wynikach egzaminu maturalnego w maju 2014 r.*, <http://www.cke.edu.pl/index.php/aktualnosci-left/334-wyniki-egzaminu-maturalnego-w-2014-roku>, pobrano 23.03.2014.
- ОКСАМИТНА С., *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*, Аграр Медіа Груп, Київ.

Educational inequalities in East-Central Europe illustrated with the example of Poland and Ukraine

The paper shows the results of research on educational inequalities among the youth in Poland and Ukraine. The data were collected in Przemyśl, Drohobych and vicinities at the turn of 2012 and 2013 using the survey method. The survey was conducted with the use of the auditorium questionnaire technique. The research sample consisted of 717 Polish and 584 Ukrainian students. The findings confirmed the fact that in both countries educational inequalities are sustained. The socio-economic status – measured by father's education, job status and material conditions – influenced the choice of secondary school, school performance, taking private lessons and educational aspirations. Secondary school leavers of higher status graduated from secondary schools of general education and took private lessons more often. They also had a better grade point average and higher educational aspirations, as they valued higher education and expressed willingness to obtain a higher degree (such as MA or PhD) from a prestigious university. The research showed that within the group of students with the highest grade point average, those of better status have higher educational aspirations. The research confirmed the fact that the educational inequalities in both countries are sustained and unveiled identical mechanisms responsible for maintaining them.

Keywords: *educational inequality, socio-economic status, school achievement, private tutoring, educational aspirations, Poland, Ukraine*